

ТЕРОРИСТИЧКА ОРГАНИЗАЦИЈА ХАМАС И ЊЕН СИСТЕМ СОЦИЈАЛНЕ ЗАШТИТЕ

Ивана Алкалај*

Учланку је објашњено како је терористичка организација ХАМАС преузела власт демократским путем и на који начин користи *дава* (*da'wa*, арапска реч у значењу „позив“) систем социјалне заштите за промоцију и подршку својих активности. Такође, говори се о коренима ХАМАС-ове *даве* и о функцији институција за социјални сервис као идеалним оруђем које користе исламисти да радикализују и регрутују младе муслимане. Наравно, на први поглед, не постоји ништа насилно или анти-социјално у *дава* активностима. Међутим, није тако.

Дава организација, често формирана као локално добровољно друштво, невладина организација или приватна волонтерска организација, има важну заједничку улогу у исламској историји и култури.

ХАМАС има примаран циљ, а то је промена есенцијалне палестинске националне политичке борбе у фундаменталан религиозни сукоб. Усавршавање тог циља значи комплетно трансформисање палестинског друштва, у поређењу са осталим релативно секуларним муслиманским друштвима у арапском свету, у све ватреније религиозно и политички одлучно друштво.

Кључне речи: ХАМАС, *тероризам*, *дава*, *ислам*, *џихад*.

Увод

Назив ХАМАС је акроним за *Harakat al-Muqawama al-Islamiy*, што значи Исламски покрет отпора. Палестинска исламска група основана је 1987. године, а настала је од палестинског огранка у Египту, чија је основа Муслиманско братство. ХАМАС је основан у децембру исте године са циљем да елиминише државу Израел и уместо ње устоличи исламску државу

* Ауторка је докторант Универзитета у Београду – Факултет политичких наука.

на територији где је некада био мандат Британске Палестине – територије која обухвата Западну обалу и Газу. ХАМАС је декларисао три принципа своје стратегије да оствари тај циљ:

– активности социјалне заштите која ће изградити снажну подршку за организацију,

– ангажовање политичких активиста који ће бити конкуренција секуларној Палестинској ослободилачкој организацији (*Palestine Liberation Organization – PLO*) и Палестинској власти (*Palestinian Authority – PA*),

– предузимање герилских и терористичких напада на израелске војнике и цивиле.

ХАМАС-ов слоган декларисан је у члану 8 оснивачке повеље ХАМАС-а, која промовише насиље и обавезу џихада, као светог рата против стварних непријатеља ислама уз стратегију – „Алах је циљ, Пророк је његов модел, Куран је устав; Џихад је његов пут и смрт за Алаха је најузвишенија од свих жеља“.¹

ХАМАС би требало посматрати као терористичку организацију која је обезбедила изненађујућу победу на демократским палестинским изборима почетком 2006. и тако доказала да није више споредни играч на палестинској политичкој сцени. Као лидер у нападима бомбаша самоубица против Израела ХАМАС се наметнуо Палестинцима из неколико разлога: у мору корупције која је карактерисала палестинску власт обезбедио је болничке услуге, програме за школе, дистрибутивне центре за храну, док *PLO* није имала шта да понуди напаћеном палестинском народу. Али, постоји и мрачна страна те „идеалне“ слике социјалне заштите и социјалне правде: цена која се испоставља палестинском народу плаћена је кроз регрутовање, индоктринацију, обуку и коначно активирање терориста мотивисаних мржњом и жељом да убијају. Као политичка организација ХАМАС је досегао висок ниво идеолошке ефикасности. Успео је у усавршавању индоктринације: у замену за финансијску и идеолошку подршку постао је власник тела и душа младих фанатичних регрута опседнутих само једном жељом – да положи живот за оно у шта верују. Таква жртва ојачаће ХАМАС као политичку, радикалну, фундаменталистичку и терористичку организацију, али ће истовремено ослабити и делегитимизовати статус палестинског циља – борбу за државу.

Палестинска власт (*PA*) такмичи се са ХАМАС-ом покушавајући да замени даву и обезбеди основне услуге социјалне заштите на том простору. Примарни циљ ХАМАС-а је уништење Израела и стварање исламске државе, уређене по шеријатским законима.

¹ Повеља ХАМАС-а, члан 8.

Основи *дава* система социјалне заштите

Судећи по исламској традицији сви муслимани су обавезни да се покоре богу (*ibadah*) и проповедају или пропагирају прави ислам (*da'wa* или „*позив богу*“). Обавеза да се шири прави ислам покрива широк спектар осталих активности, од нових присталица, обраћеника (што је бенефиција за душу) до добровољних донација и активности социјалне заштите (што је бенефиција за тело). Према исламском учењу вера јесте намењена читавом свету и дужност је исламске државе да за време читавог постојања врши исламску мисију – *даву*. Исламска мисија подразумева да се ислам проповеда све док читав свет не постане јединствена држава.²

Да би се задовољиле те основне дужности социјалне заштите, исламске донације (*waqff*, или *awqaf* у множини) одговорне су за одржавање џамија, светог места савременог муслиманског друштва које типично води рачуна о институцијама социјалних услуга. У читавом муслиманском свету приход који се скупи од *waqff* донација имовине или индивидуалних донација уобичајено финансира „стварне мреже добровољних и донаторских сервиса (као што су школе, сиротишта или јавне кухиње). То не задовољава само привремену потребу становништва већ, такође, значи буђење људи којима религиозни лидери желе да проповедају“.³

Исламски покрети на који је традиција *даве* највише утицала јесу ХАМАС и египатско Муслиманско братство, који у природи имају приметну политичку активност. Академски аналитичари су запазили да активисти Муслиманског братства користе заједничке активности на примарном нивоу да „преобликују политичку свест образовањем младих“. Фокусирајући се на младе и на подручја којима недостаје социјална заштита, исламске институције служе као „функционална замена за систем социјалне заштите државе и тиме конституишу природну и фамилијарану околину у којој млади активисти могу да досегну чинове“.⁴

Другим речима, функција институција за социјални сервис јесте идеално оруђе које користе исламисти да радикализују и регрутују младе муслимане.

Због тога није изненађујуће да је ХАМАС-ова *дава* била директно умешана у промоцију ХАМАС-ових кандидата на изборима, прво на општинском нивоу у

² Јевтић, Мирољуб: *Религија и политика*, Институт за политичке студије, Београд 2002, стр. 174.

³ За дефиницију *dawe* видети: Dekmejian, R.Hrair *Islam in Revolution: Fundamentalism in the Arab World*, N.Y. Syracuse University Press, 1985.p.44. Више о *waqf* погледати: Dumper, Michael *Islam and Israel: Muslim religious Endowments and the Jewish State*, Washington D.C. Institute for Palestinian Studies 1994. p. 1–2.

⁴ Wickham, Carrie Rosefsky: *Islamic Mobilization and Political Change: The Islamist trend in Egypt's Professional Associations*, „Political Islam: Essays from Middle East Report“, Berkley, University of California Press, 1997. p.124.

мају 2005. године, а затим и на изборима за законодавно тело у јануару 2006. године. У Витлејему је ХАМАС однео победу на пет од седам места која су подељена муслиманима. Палестински хришћани из Витлејема указали су на ХАМАС-ов покушај да „купи“ гласове на изборима кроз активности *даве*. Једна жена је објаснила: „Када устанем ујутро, ја пронађем храну, уље и шећер на тротоару“. Имајући у виду резултате анкета током друге рунде палестинских локалних избора од 5. маја 2005, најважнији проблем, који је дефинисало 35% гласача, било је сиромаштво и незапосленост. Стога није тешко разумети зашто су ХАМАС-ове донације у храни у периоду пре и током избора биле ефективно средство у подршци ХАМАС-овим политичким кандидатима.⁵

Један од идеолошких принципа које је у Муслиманском братству развио теоретичар Саид Кутба (*Sayyid Qutba*) гласи да је „дужност верника муслимана да пробуди ислам да трансформише *jahili* (неморално, неисламско) друштво кроз преобраћање (*дава*) и милитантни *џихад*“.⁶ Исламски научник Оливер Рој забележио је да је милитантно понашање исламских група више мотивисано одређеним агресивним стилем религиозног проповедања него политичком обуком. За Роја је *дава* дефинисана као „милитантно проповедање“ (дословно преведено као „зов“ или „позивница“) и много значајнији разлог милитантног понашања него стриктна политичка обука. Оснивач Муслиманског братства *Hasan al-Ban* писао је трактат под насловом „*Da'watuna*“ (Наше милитантно проповедање). Међу милитантним муслиманима Рој је нагласио да је „проповедање (*da'wa*) инструмент напредовања ка власти“.⁷ С обзиром на то да се израелска окупација повезује са ХАМАС-овим успехом, група радикалних активиста такође је део ширег феномена.

Многа отворена друштва, посебно она демократска, забринута су око проповедања и активности социјалних група здравствене заштите повезаних са милитантима, делом јер култура *даве* често пригушено промовише антидемократске и антизападне вредности. Холандска обавештајна и безбедносна служба (*Algemene Inlichtingen- en Veiligheidsdienst – AIVD*) изразила је ту забринутост у свом извештају *Од даве до џихада: озбиљне претње радикалног ислама демократском легалном поретку*. Извештај упозорава да „избор неких *дава* група које су оријентисане ка ненасилним активностима не значи увек да су оне и у принципима ненасилне. Врло често оне једноставно не узимају у обзир коришћење оружаног џихада из практичних разлога (џихад може бити контра-продуктиван или немогућ због супериор-

⁵ Kershner, Isabel: *Hamas in Manger Square*, „Jerusalem Report“, June 13, 2005, Palestinian Center for policy and survey research (PSR), *Exit Polls-Results of PSR Local Election 'Exit Polls'* (May 2005), <http://www.pcpsr.org/survey/polls/2005/exitlocal2.html>.

⁶ Qutb, Sayyid, *Milestones*, The Mother Mosque Foundation in 1981. str.21.

⁷ Roy, Oliver: *The Failure of Political Islam*, Cambridge, Mass Harvard University press, 1994. p. 57. and p. 70.

ности друге стране) или због религиозних разлога (џихад против неверника једино је могућ када се сви муслимани врате на своју „чисту“ веру“.⁸

Муслиманска светска лига⁹ са средиштем у Саудији, највећа је организација умешана у *дава* активности на светском нивоу, која је, такође, предмет неколико контратерористичких истрага у САД и у другим државама због повезаности са ХАМАС-ом, Ал Каидом и осталим терористичким групама. Муслиманска светска лига као главни циљ наводи: „Раширити исламску *даву* и образлагати учење ислама. Одбранити исламски став на начин који ће сачувати интересе и аспирације муслимана, решити њихове проблеме, оспорити погрешне и неосноване тврдње против ислама, заменити врло неповољне трендове и догме које непријатељи ислама експлоатишу у циљу уништења јединства муслимана и сеју семе сумње у нашу муслиманску браћу“.¹⁰

Наравно, на први поглед, не постоји ништа насилно или антисоцијално у *дава* активностима. Међутим, истина је супротна! *Дава* организација, често формирана као локално добровољно друштво, невладина организација или приватна волонтерска организација, има важну заједничку улогу у исламској историји и култури. Слично њиховим Салафи рођацима, Муслиманско братство, организовано као ХАМАС, искористило је хвале достојну исламску традицију добровољног рада, не само да предају своју делимичну верзију ислама, већ и да активно подржавају терористичке операције.

Корени ХАМАС-ове *даве*

Иако је ХАМАС званично основан 14. децембра 1987. године, незванична историја ХАМАС-овог оснивања датира још од 1967. године у оквиру крила Муслиманског братства. У Повељи 1988. године ХАМАС је обелоданио братске корене: „Исламски покрет отпора је једно од крила Муслиманског братства у Палестини“. Слично сугерише изјава лидера Муслиманског братства у Јордану, Заида Абу Ганима: „Мајка покрета коме ХАМАС припада је друштво Муслиманског братства које има своје корене у палестинској земљи деценијама пре успостављања окупацијског ционистичког ентитета“.¹¹

⁸ General Intelligence and security Service, *From Dawaa to Jihad: The various Threats from Radical Islam to the Democratic Legal Order*, Netherlands Ministry of the Interior and Kingdom Relations December 2004.:7. and 27. <http://minbzk.nl/contents/pages/42345/fromdawatojihad.pdf>.

⁹ Муслиманска светска лига је једна од највећих исламских невладиних организација. Укључује 22 државе, а основана је у Меки 1961. године.

¹⁰ Видети на сајту www.arab.net/wml/about.htm под насловом: "About the Muslim World League" (скинуто марта 2003)

¹¹ Mishal, Shaul and Sela, Avraham: *The Palestinian Hamas: Vision, Violence and Coexistence*, New York, Columbia University Press, 2000. p.18.CON

Израелска победа над арапским војскама у Шестодневном рату 1967. године, конфликт у којем је Израел окупирао Западну обалу и Појас Газе, и у којем је, сходно томе, развијена палестинска национална и исламска свест, допринела је одлуци Муслиманског братства да одбаци ниску ангажованост, реорганизује се и започне осетно веће активности. Судаћи по ХАМАС-овом лидеру Калед Мишалу рат је убрзао Муслиманско братство да реструктурише своју организацију. Следећи логику сукоба, палестинске групе (у новоокупираним територијама Западне обале и Газе одсеченим од Египта и Јордана) биле су приморане да пребаце фокус на своје локалне заједнице и становништво.

Та еволуција Муслиманског братства, као отворена опозиција секуларном арапском вођству у комбинацији са израелском толеранцијом ненасилних исламских активности, дозволила је братству да се реорганизује. Током тог периода, израелски научник Меир Хатина пише: „Покрет је био у могућности да интензивира своје активности, усмеравајући средиште пажње на џамије, добровољне организације, школе, студентска већа и трговинске уније које су оперисале не само као социјални и културни центри већ такође као моћна база за политичке активности“.¹²

Према својој незваничној историји ХАМАС је у том периоду прошао кроз четири стадијума:

– 1967–1976.: креирање Муслиманског братства у Гази упркос строгим израелским прописима,

– 1976–1981.: географска експанзија кроз учешће у професионалним асоцијацијама у Гази и Западној обали, као и изградња институција, угледна *al-Mujama al-Islamia*, *al-Jamiya al-Islamia* и Исламски универзитет у Гази.

– 1981–1987.: политички утицај кроз успостављање механизма акције и припреме за оружану борбу.

– 1987.: оснивање ХАМАС-а као борбене армије Муслиманског братства у Палестини и покретање џихада.¹³

На предавању 2000. године шеик Џамил Хамами је нагласио колико је била важна ХАМАС-ова инфраструктура *даве*, као основа са које су се могле развијати милитантне активности: „Ми смо припремали себе и те бунтовничке генерације. Сада је време за експлозију, стадијум припреме је завршен. Нећемо спавати, Палестина је увек у нашим срцима. Ми нисмо заборавили ни на један дан Јерусалим, Хаифу, Газу, Јерихон, Зефад, Назарет и читаву Палестину. Период пре Интифаде је био период образовања и припреме“.¹⁴

¹² Hatina, Meir: *Islam and Salvation in Palestine*, Dayan Center Paper 127, Tel Aviv: The Moshe Dayan Center for Middle Eastern and African Studies, Tel Aviv University 2001, p.19.

¹³ Shaul Mishal and Avraham Sela, *The Palestinian Hamas*, "al-Haqiqa wal-Wujud" (Truth and existence) 1990, part 1, p. 34.

¹⁴ Конференција на тему: „Исламске перспективе“, одржана 9. јула 2000. године под покровитељством PASSIA-Religious Study Unit, у Памали.

ХАМАС-ов духовни вођа и оснивач шеик Ахмед Јасин уздигао је ХАМАС-ову *даву* као огледало структуре коју је он направио преко својих активности у Муслиманском братству. Судаћи по неким израелским научницима, Јасинов фокус на *даву* резултат је велике поуке коју је извукао са Муслиманским братством из Египта: режим ће га оставити на миру све док је усмерен на активности образовања и молитве.¹⁵ На таквим претпоставкама он је отпочео систематску инфилтрацију у палестинско друштво, креирајући ћелије од по три члана у Гази, досежући чак до локалног нивоа непосредног комшилука. Научници обе стране се слажу да је све од краја 60-тих до средине 80-тих Муслиманско братство профитирало од подршке израелске владе ненасилној Исламској палестинској фракцији, која је била уверена да ће те групе функционисати као користан противтег секуларним националистичким палестинским групама које су отимале авионе и предводиле изненадне нападе на Израел из суседних арапских земаља. Меир Хатина, израелска научница, сматра да је израелска цивилна администрација на Западној обали и у Гази показивала релативно толерантно понашање према религиозним активностима, делимично са циљем да се подрије утицај *PLO*.¹⁶ На пример, израелска влада дозволила је да се удвостручи број џамија у Појасу Газе од 1967. до 1986. године. „Цивилна администрација је такође званично одобрила да *дава* организација постане центар ХАМАС-ове инфраструктуре, као што је Исламски центар (*al-Mujama al-Islamia*) у Гази. До 1987. године, *al-Mujama* је контролисао око 40% свих џамија у Појасу Газе“.¹⁷

Организације за социјалну заштиту

ХАМАС-ове организације за социјалну заштиту играју кључну улогу у омогућавању терористичких активности, укључујући бомбаше самоубице. ХАМАС је познат по томе што користи болнице као места за састанке, да закопава оружје и експлозиве на игралиштима својих вртића, да користи *дава* аутомобиле за оперативне послове превоза до куће и скривања бегунаца, као и за трансфер и легитимизацију терористичких активности.

Један од последњих напора да се смањи улога коју елементи мреже социјалне заштите имају у финансирању, подршци и омогућавању ХАМАС-ових терористичких акција, представља извештај Међународне кризне гру-

¹⁵ Интервју са др Anat Kurtz на INSS (The Institut for national security studies), 3. јануара 2010, Тел Авив

¹⁶ Hatina, Meir: *Islam and Salvation in Palestine*, Dayan Center Paper 127, Tel Aviv: The Moshe Dayan Center for Middle Eastern and African Studies, Tel Aviv University 2001, p. 19.

¹⁷ Mishal, Shaul and Sela, Avraham *The Palestinian Hamas*, New York, Columbia University Press, 2000, str. 19-21. За арапски поглед на ствари погледати: Hroub, Khaled *Hamas: Political through and Practice*, Washington D.C., Institute for Palestinian Studies 2000. str.234.

пе (*International Crisis Group, ICG*) са седиштем у Бриселу. Она је закључила, што је несхватљиво, да хуманитарне организације повезане са ХАМАС-ом обезбеђују Палестинцима преко потребан сервис социјалне заштите, да њихов добро обављен посао на неки начин легитимише подршку коју пружају ХАМАС-у у својим смртоносним терористичким активностима.

Давид Ауфхаузер¹⁸ описао је логику деловања ХАМАС-а тако да прављење разлике између терористичких група, добротворног и војног крила представља извртање чињеница: „Палестинци имају потребу за социјалном заштитом која није обезбеђена од стране Палестинске власти и због тога ХАМАС користи прилику за жељено експлоатисање. Толерисање такве експлоатације није у интересу ни израелско-палестинског мира нити палестинске хуманитарне помоћи. Исламска група за социјалну помоћ подрива добротворне активности и подршком за терористе злоупотребљава донације и прави посао много тежим од једноставног покушаја да се направе бољи услови живота у Западној обали и Гази“.¹⁹

Структурна еволуција ХАМАС-а рефлектује процес адаптације, који је одређен растом организације и ширењем њихове основе све до ограничења које намеће средина у којој делују. Структура и институције одржавају се у стању сталних промена, одражавајући политичко окружење које је далеко од стабилног. ХАМАС-ова инспирација за борбу против Израела, широк одзив са територија на њихов позив на Интифаду и повећање идентификације са организацијом на територијама, све те чињенице показују ширење ХАМАС-овог утицаја који није пропорционалан њиховом актуелном чланству. ХАМАС има карактер *народног покрета*. Тако су га и презентовали његови лидери, а процеси који су га до тога довели темеље се на широкој подршци коју има у земљи.

Све до хапшења маја 1989. године, шеик Ахмед Јасин водио је ХАМАС у централистичком духу са високим нивоом категорисања. Он је надгледао писање и дистрибуцију летака, исто као и скупљање новца, који је делио регионалним командантима за потребе њихових операција, као и породицама „мученика“ Интифаде. Чланови су регрутовани међу верницима у џамијама која је била место одређено за састанке, демонстрације, дистрибуцију летака, па чак и за терористичке нападе. Новац који се скупљао за џамије ван територија и исламске асоцијације које су задужене за ширење религије и обезбеђивање социјалне помоћи су финансијски помагале ХАМАС-ове активности.

ХАМАС има велики број присталица који су наоружани или имају приступ оружју и војнике који имају улогу цивилне одбране на територији Газе.

¹⁸ Давид Ауфхаузер је генерални саветник Управа Терезора при Националном савету за безбедност. То је политички координиран комитет за борбу против финансирања тероризма.

¹⁹ David Aufhauser, „US treasury department announces new executive office for terrorist financing and financial crimes“, *Regulatory Intelligence Data* | March 3, 2003, Industry Group 99.

На сахрани Ахмеда Јасина, 22. марта 2004. године, процењује се да је било око 200.000 симпатизера и присталица. Такође, 18. априла 2004. сличан број се појавио и на сахрани Рантисија. ХАМАС је остао најдисциплинованија палестинска организација, а оружане акције, чини се, временом постају јасније када их изводе различите ћелије на локалном нивоу, најчешће мотивисане осветом због израелског циљаног убијања или војних операција.²⁰

Дава радикализује палестинско друштво

Ако ХАМАС има један примаран циљ то је промена есенцијалне палестинске националне политичке борбе у фундаменталан религиозни конфликт. Усавршавање тог циља значи комплетно трансформисање палестинског друштва, у поређењу са осталим муслиманским друштвима у арапском свету, релативно секуларног, у све ватреније религиозно и политички одлучно друштво. Такав пројекат радикализације циљ је свих насилних исламских група, од Ал Каиде у Ираку до Хезболаха у Либану. Такође, фундаменталне аспирације осталих исламских група, као што је ХАМАС, користе насиље као примарно средство за реализацију своје муслиманске утопије. Нажалост, Палестинци живе у окружењу које ће по својој природи креирати социјалну предиспозицију коју ће ХАМАС искористити као предност у кампањи радикализације друштва. ХАМАС добија на патњи и фрустрацији изазваној израелским насељима и политици окупације. Израелска насеља, посебно она унутар Западне обале (и она у Гази из којих се Израел повукао у лето 2005. године) креирала су континуирану и, гледано географски, реално велику неправду. Блокаде на путу, полицијски час и остале мере, које су имале намеру да прекину палестинске терористичке операције, утицале су, нажалост, и на свакодневне животе просечних Палестинаца, који су сада извор беса и радикализације.

Студија о палестинским бомбашима самоубицама универзитета у Тел Авиву закључује да кључну улогу има *дава* у изливу беса и фрустрација Палестинаца да пређу границу и почине самоубиство. Не постоји јединствен психолошки профил који описује просечног палестинског бомбаша самоубицу, док су истраживачи *Shaul Kimhe* и *Shmuel Even* развили серију категорија прототипова које комбинују и клиничке и психолошке узроке.²¹ Закључак њиховог примарног проналазка, без обзира на типологију потенцијалног те-

²⁰ Тензије између ХАМАС-ових ћелија на Западној обали и у Гази, посебно око питања самоубилачких напада, нису ништа ново. Оне су се манифестовале, на пример, и током серије самоубилачких напада 1996. године. Видети Larzilliere, Penelope: 'Le Martzr' Palestinien, nouvelle figure d'un nationalisme en echec, in „Israeliens et Palestiniens: La Guerre en partage“ Paris, 2003, p. 80–109.

²¹ Shaul, K. and Even, S.: *Who are the Palestinian Suicide Bombers?*, „Terrorism and Political Violence“, 2004, P. 815–840.

рористе, дакле, да ли је у питању „религиозни фанатик“, „просечан“ или „експлоатисани“, сваки тип захтева, према истраживачима, „социјално окружење које подржава такве нападе; медије које шире информације према становништву које их подржава; духовно вођство које охрабрује такве нападе и финансијску и социјалну помоћ за породице терориста самоубица после њихове смрти. Узети заједно, ти услови креирају „широко друштвено окружење које може да се примени на *'културу терориста самоубица'* која је креирана у палестинском друштву“.²²

Може се закључити да социјални услови сами по себи не праве бомбаша самоубицу. Али сиромаштво, омаловажавање, лична патња, стид или губитак вољене особе може бити моћан фактор радикализације, који скоро увек захтева успостављање терористичке организације да каналише тај бес и фрустрације у жељу да се убије, посебно да жртве буду цивили.

ХАМАС-ове добровољне и хуманитарне организације не само да финансирају породице ХАМАС-ових бомбаша самоубица, већ и пројекте здравства, образовања и социјалне заштите. Ти пројекти имају значајну улогу у стицању симпатија и подршке локалног становништва за групу. ХАМАС-ови хуманитарни пројекти углавном су везани за исламске концепте и дизајнирани тако да изграђују подршку за њихов религиозни план рада.

ХАМАС-ова стратегија

ХАМАС-ова мисија по Повељи из 1988. године као најважнији циљ наводи конфронтацију са Израелом, који је виђен као „страни рак“ на светој муслиманској земљи. У ствари, без те мисије ХАМАС не би имао разлога да постоји, већ би једноставно био део Муслиманског братства. Постоји много начина за остварење тог циља, од постепене исламизације палестинског друштва, преко демографског пораза Израела, до оружане борбе против јеврејске државе.

ХАМАС је постигао тактичку флексибилност приближавања влади, али ни за то време није показана промена било којег аспекта њихове фундаменталне стратегије. Успео је да убеди Абаса да је оставио своје насилне мере по страни у стремљењу ка владиној платформи и формирао је кабинет „чистих“ технократа, како би заштитили независност и флексибилитет традиционалног вођства. Фокус њиховог почетка на власти је борба против корупције, побољшање социјалних сервиса и постепено исламизирање социјалног, културног и образовног живота палестинског друштва. Ипак, ниједна од тих активности не треба да буде помешана са стратегијском мо-

²² Kimhi, k. and Even, S.: *Who are the Palestinian Suicide Terrorist?* Strategic Assessment 6, no.2 Jaffee Center for Strategic Studies, Tel Aviv University, September 2003.

дернизацијом или фундаменталним променама у погледу дугорочних циљева – уништења Израела. Свакако, у послеизборним чланцима које је Калед Машал писао за *Los Angeles Times* и *Guardian* (Лондон), почињао је без двосмислених ХАМАС-ових принципа одбијања права Израелу на постојање, у било којој величини и са било којим границама.

ХАМАС није у журби, посебно после преузимања контроле над Газом. Организационо, ХАМАС-ов непосредан циљ јесте да продуби и рашири ниво контроле над свим аспектима палестинског друштва. Та контрола је фондус дугорочне стратегије у конфронтацији са Израелом. ХАМАС не жели да направи погрешан корак који би био претња њиховом експериментисању на политичком пољу моћи.

После победе ХАМАС-а на палестинским изборима 2006. године, поставља се питање шта је легални статус Палестинске власти који предводи ХАМАС? Тај статус није јасан зато што је легални статус самих територија мрачан. Од 1967. године Западна обала и Газа су под израелском контролом, која је остварена кроз израелску војну владу коју многи међународни учесници именују речју „окупација“ (традиционално, влада Израела оспорава ту карактеризацију контроле територија као окупацију која има легалне импликације). Споразум из Осла, договор потписан између државе Израел и Палестинске ослободилачке организације (*PLO*), успоставља Палестинску власт одговорну за цивилне послове безбедности на територији под њиховом контролом. Једина институција која је креирана из тог договора било је Палестинско законодавно веће (*Palestinian Legislative Council – PLC*), репрезентативно тело свих палестинских становника на територији (укључујући и бивши јордански део Јерусалима, чијим је становницима било дозвољено да гласају на изборима за *PLC* 2006). Већина међународних експерата објашњава да успостављање Палестинске власти није умањило израелско право и одговорност као окупаторске силе, мада је у практичним терминима успостављање Палестинске власти променило ситуацију.

Повлачење израелских снага и цивила из Газе, средином 2005. године, створило је компликацију, јер је фактички дао могућност ХАМАС-у да преузме територију. По речима професора Мартина Шермана,²³ израелско повлачење била је једна велика грешка која се поклапала са захтевом резолуције 242 Савета безбедности УН за „повлачење израелске војске са територија окупираних у недавном сукобу“. Ипак, ни једна држава ни међународна институција није препознала израелско повлачење као испуњење Резолуције 242 и обавеза око Газе и бар технички, Израел је задржао окупирану моћ, упркос тоталној контроли палестинских власти у Гази. После сукоба Фатаха и ХАМАС-а у Гази, ХАМАС је преузео комплетну власт 2007. године.

²³ Интервју са проф. *Мартином Шерманом* у Тел Авиву, 15. маја 2009.

Након избора ХАМАС-а, настала је посебно мрачна (легална) фаза, јер ХАМАС није део групе *PLO* и не прихвата ниједан договор који је постигао *PLO* и Израел, укључујући споразум из Осла. Ипак, тај споразум је обезбедио законски оквир за палестинску власт и за палестинско Законодавно веће. У суштини, ХАМАС је ишао на освајање, кроз изборе, канцеларија у институцијама које никада раније није сматрао легитимним или легалним. Када је процес преноса власти ушао у процедуру, ХАМАС је преузео надлежност чију легитимност не прихвата, јер територија, бар технички, остаје под пуном израелском окупацијом. Наравно, ХАМАС је у прошлости изражавао жељу да уђе у радни оквир *PLO*, ако добије одговарајући удео у власти ради промене организационог карактера изнутра. Сада када је у бољој позицији него икада пре, тражи супериорну улогу у организацији, тврдећи да је „једини, легитимни представник палестинског народа“, са свим што ће навестити будући правац палестинског националног покрета.

Заокрет унутар Израела око једностраног прекида договора поклапа се са ХАМАС-овом стратегијом, јер једностраност мења *status quo*, без постигнутих договора са другом страном. Све заједно, озбиљни разлози постоје за Израел да тежи једностраном путу. Али, чињеница која се не може заобићи јесте да је израелска једностраност, такође, комплементарна са ХАМАС-овим циљем да креира сопствену исламску државу без било какве везе са Израелом.

Радикална исламска влада у средишту арапско-израелског односа, посебно оне која је дошла на власт кроз наводни демократски процес, који је одбрила међународна заједница, имао је негативне последице по Израел, за модерну арапску државу и за политику САД, укључујући циљ да демократија постане дугорочни одговор на систематске проблеме Арапа и исламског друштва. Тај поглед не значи победу за секуларну националистичку алтернативу ХАМАС-а и поред тога што је Фатах доказао да је коруптиван, некомпетентан и амбивалентан у одбацивању тероризма. Ипак, међународна заједница је узела учешће у успеху секуларног националног модела, упркос дубоким несавршеностима у партији која презентује тај модел.

На стратешком нивоу, појављивање ХАМАС-а као предводника владе у Гази видело се као „демократски удар“ против мировних институција и подстрек радикалном исламу. Целокупан предлог за мировни процес био је обезбеђивање дипломатских мера које ће да осигурају безбедност Израелу и омогуће Палестинцима да уживају у свом легитимном праву. Уопштено говорећи, ХАМАС-ова победа има ефекта на интернационализацију и исламизацију конфликта који је био локална, национална расправа између Израелаца и Палестинаца. Међутим, крвави палестински устанак од 2000. до 2005. године, био је један од значајнијих аспеката у којем ни једна друга арапска држава није активно подржала Палестинце. Страх, који је био мотивисан међународним интересима у арапско-израелском процесу, да сукоб између Израелаца и Палестинаца може подстаћи регионалне или чак

међународне пожаре сада је прошлост. У ствари, временом је тај сукоб постао локалан. Међутим, ХАМАС-ова победа је све то променила. Преко ноћи израелско-палестинска граница постала је линија фронта у великом међународном сукобу између радикалних исламиста и Запада, са најрадикалнијим учесницима – Ираном, Ал Каидом и Хезболахом, који експлоатишу прилику да бију своју битку на капијама Јерусалима.

На територијама живе Палестинци. Међутим, мора се знати да постоји разлика између Палестинаца који живе у Појасу Газе и Палестинаца са Западне обале. У Гази су Палестинци конзервативнији и веома религиозни, док су Палестинци на Западној обали више секуларни (што можда дугују хришћанском становништву које углавном живи у Витлејему и Рамали).

ХАМАС-овим преузимањем Газе, јуна 2007. године, и успостављањем аутономије, после пораза опозиције коју је представљао Фатах, започет је процес исламизације и радикализације у Гази, а у исто време ХАМАС припрема кораке ка успостављању фундаменталистичког начина живота. После преузимања Газе значајне промене су се одиграле када је у питању исламски начин облачења, понашања према исламском коду, што доводи до закључка да се становништво сложило са ХАМАС-овом идеологијом. Традиционалне хаљине и изглед су распрострањени, укључујући браду, ферецу, традиционалну одећу, као и језик и речник међу становништвом који је прилагођен Курану, благословом и молитвом за Алаха, исто као и молитвама у џамији. Ти примери демонстрирају ХАМАС-ову идеологију која продире у јавну свест. Преузимајући суверенитет над Газом, ХАМАС диктира исламски дневни ред у неколико аспеката:

- спровођење муслиманских норми и начина живота,
- контрола свих медија и система образовања који шире муслиманске вредности и ХАМАС-ову идеологију,
- намера да се изда нови кривични закон који је у складу са шеријатским правом, што је, у новембру 2008. године, обелоданио Завод за правне саветнике и законодавство који предводи ХАМАС.

Поред терористичких акција против Израела, ХАМАС покушава да елиминише „неморалне елементе“ у Гази, по њиховим мерилима, форсирајући становништво да прихвата ислам као начин живота. После ХАМАС-овог преузимања контроле, јула 2007. године, константно је промовисана исламизација Појаса Газе, према идеологији по којој форма калифата треба да замени државу Израел. Споро, али сигурно, ХАМАС диктира муслимански план рада, углавном да спречи јавну критику и раскол у Гази. ХАМАС је упоран у настојању да повећа моћ у Гази у којој живе радикални салафи и муслиманске групе које форсирају ХАМАС да демонстрира лојалност исламу. Као резултат тога, Газа доживљава растући тренд радикализације и исламизације.

Становништво Газе подржава ХАМАС-ову идеологију и политику, па је ХАМАС победио на изборима 2006. године. Доказао је способност да влада гвозденим руком у суочавању са опозицијом (насилне активности против кланова који припадају различитим струјама: Хилес, који припада Фатаху, Дугхмуш који припада Исламској армији и Јунд Ансар Алах који припада Глобалном џихаду). Утисак који су при томе оставили на јавност био је толики да је нестало било какав отпор. Јавна подршка ХАМАС-овим реформама може бити ствар избора или принуде, али једно је сигурно: јавност даје сагласност ХАМАС-у да примени исламски начин живота. Крајњи резултат биће фундаменталистичка Газа.

Западна перспектива, заснована на њиховим идеалима отвореног и искреног дијалога, добре воље и толеранције, изгледа скоро генетички програмирана на неуспех, јер избегава да види ислам онакав какав он јесте, упркос свим доказима и упркос јасној фатви коју проповедају имамаи и лидери представљајући радикалан исламски свет. Прихватити било које средство да се постигне циљ, показују мученици који стреме ка џихаду. „И нека се зато на Алахову путу боре они који не жале да жртвују живот на овом свијету за онај свијет. А онога ко се бори на Алахову путу, па погине или побједи, Ми ћемо, сигурно, обилно наградити“ (Куран 4:74).²⁴ Та стриктна доктрина изражава исламску забрану живљења међу неверницима у Америци, Европи и на другим местима, осим ако нема довољно оправдања кроз предност *таркије*, џихада и коначног преобраћења. Суштина ислама значи филозофију оправдања краја и није заснована само на оном што присталице и промотери кажу у својим џамијама, у медијима или школама. Као религија ислам пролази на демократски начин са циљем да замени уљудност и слободу са теократијом и шаријом. Исламски свеобухватни напад има за циљ да уништи све што слобода нуди, у оном смислу који има у јудејско-хришћанској цивилизацији.

Уздржавање од џихада и стављање *даве* на примарну позицију објективних операционалних приоритета не представља за ХАМАС идеолошку или стратегијску дилему. Замена приоритета од џихада до *даве* заснована је у филозофији *тсабер*. Значење *тсабера* иде много даље од правца борбе и њене идеолошке оријентације. Тактичка флексибилност преточена у стратегију одражава се првенствено у јачању самог покрета. Он, у ствари, нуди значење за слободе долазећих лидера и акција у случају сукоба услед спољног или унутрашњег организационог притиска. *Тсабер* легитимизује промену политике, посматрајући је као неопходност за заштиту ХАМАС-а против спољних претњи када критика њихових акција и опозиција прети да их ослаби. Та јасна промена политике огледа се, пре свега, у промени ста-

²⁴ *Kur'an s prevodom*, Starješinstvo Islamske zajednice Bosne i Hercegovine, Hrvatske i Slovenije, Sarajevo, 1984, str. 88.

ва око учествовања на изборима. ХАМАС је одбио да учествује на изборима 1996. године, да би 2006. прихватио и искористио могућности које носи политичка маска.

Израел је одабрао да преговара само са Абасом, лидером Фатаха који предводи палестинску управу и на тај начин је искључио 1,3 милиона људи који живе у Гази и који су изабрали ХАМАС. Израел је одбио да преговара са ХАМАС-ом, терористичком групом која одбија да призна право на постојање Израелу, одбија легитимитет Палестинске власти и не признаје мировни процес из Осла. Најбоље што је ХАМАС понудио Израелу је десетогодишња *худна* (примирје), уколико се Израел повуче на границе од 4. јуна 1967. године. У том случају ХАМАС примењује исламску логику *тсабера* или „стрпљења“ на дуге стазе, које дозвољава муслиманима да зауставе џихад против немуслимана све док не достигну позицију моћи.

Многи Израелци препознају примирје са ХАМАС-ом као тактику терористичке групе да се реорганизује, наоружа и купи мало времена док поново не настави своју борбу. На тај начин Израел је у несигурној ситуацији. Тренутни раздор међу Палестинцима, повремено насиље и хаос, јесу показатељи да мировни преговори неће бити исти као са Египтом и Јорданом. Мир са Египтом и Јорданом доказано је успешан, зато што постоји јасан, уједињен глас који је долазио из Каира и Амана, а који се залагао за озбиљан прекид рата са Израелом. Такође, мир је био могућ, јер и Египат и Јордан имају јединствену владу, војску, једну адресу на коју се треба обратити. Палестинци, за разлику од њих, имају и више влада и немају владу, имају неколико војски и немају војску, имају неколико сталних адреса и немају сталну адресу. Њихова подела није само њихов проблем већ је и проблем Израела. Да су Палестинци уједињени под једном заставом, једном владом, једном војском и на једној адреси, мировни преговори постали би могући. Ако нека таква влада призна Израел, одрекне се насиља и одбаци нереалне захтеве као што је „право на повратак“, може бити неког дугорочног мира. Док то време не дође, било какав напредак ка достизању мира између Израела и Палестинаца само је сан.

Беспоговорно, ХАМАС има намеру да успостави исламска права на исламској земљи. ХАМАС следи панисламски идеал и сматра да секуларизам и национализам нису исламски. Због тога изазива Фатах да докаже своју легитимност коју карактеришу секуларно-националистичке теорије. Идеолошки, ХАМАС је тотално посвећен исламском начину живота, супротстављен било каквом миру на Блиском истоку између Израела и арапских суседа. Посвећен је уништењу Израела, а после тога успостављању палестинско-арапске државе кроз исламске религиозне идеје и палестински национализам. Исламски покрет отпора, односно ХАМАС, разликује се од палестинског покрета и одан је само Алаху, а начин живота његових припадника је искључиво исламски. Они хоће да носе заставу Алаха на сваком педљу Палестине.

ХАМАС има три основна принципа:

- Палестина је божји поклон муслиманима и око тога не може бити преговора са неверницима,
- џихад (свети рат) јесте начин на који ће Палестина бити ослобођена од Либана до Синаја и од Медитерана до Јордана,
- Палестина мора бити исламска теократија вођена исламским законом.

Судећи по ХАМАС-у, палестинска ствар је много више исламска него национална. Почело је као објава да проблем није „око земље и територије већ око вере и уверења“. То представља кључну трансформацију од израелско-арапског и израелско-палестинског конфликта до њихове исламизације. Епицентар ХАМАС-ове идеологије у израелско-палестинском сукобу је ислам и палестинска ствар. Супротно уверењима традиционалних секуларних националиста, као што је Фатах, ХАМАС верује да је ослобађање целе Палестине могуће само кроз ислам, уз уверење да ће „само ислам покорити Јевреје“. Јевреји и држава Израел могу бити побеђени кроз џихад или „свети рат“, према Повељи ХАМАС-а која каже да „*нема солуције за палестинско питање сем кроз џихад. Иницијативе, предлози и међународне конференције су само губљење времена и узалудна настојања*“.²⁵ ХАМАС-ова Повеља говори да се обавеза џихада односи на све индивидуе (отпор и убијање непријатеља постаје индивидуална дужност сваког муслимана, мушкарца или жене у целом муслиманском свету).

Затворена прагматична синергија између *даве* и *џихада* дозвољава ХАМАС-у да испуњава свој циљ и током периода релативног мира као што је *худна* (примирје) у протеклим годинама. Током тог периода ХАМАС је био спреман да се посвети *дава* тактици. Тај кратак прекид насиља значи да је ХАМАС наставио:

- да побеђује „срце и ум“ неисламског дела у палестинском друштву,
- да се регрупише и опорави од израелске контратерористичке кампање, која је била способна да разори њихове потенцијале (али не и мотивацију) за извођењу терористичких напада,
- да се поново наоружа и то софистицираним наоружањем.

Закључак

ХАМАС-ова двострука стратегија *даве* и *џихада*, као и мање борбене изјаве у новинама (антисемитске и антиизраелске у арапским новинама, двосмислене, неодређене и помирљиве у страним новинама), имале су за циљ да збуне један део израелског јавног мњења, као и многе европске владе. Комбинација социјално-политичких програма са стратегијом тероризма мо-

²⁵ Повеља ХАМАС-а, члан 13.

же ефективно да збунује политичаре који упадају у замку, уколико праве разлику у погледу терористичке организације, која јесте терористичка, упркос чињеници да је укључена и у остале ненасилне активности и без обзира на то да ли терористи имају јасан политички програм или не. Један од европских званичника изјавио је недавно да „ХАМАС и Хезболах нису Ал Каида и без обзира на њихову одговорност у вези са терористичким акцијама, они имају своју политичку страну“. Та изјава само још више охрабрује терористичку организацију ХАМАС, јер може да манипулише међународном сценом са релативним имунитетом. Штавише, такве изјаве слабе глобални рат против тероризма и праве простор за терористе. Такође, та изјава је контрадикторна ако узмемо у обзир доказе који упућују на раст исламског фактора који спаја различите групе као што су ХАМАС, Хезболах, Ал Каида и исламску републику Иран, које отворено позивају, поред осталог, на уништење Израела и џихад против неисламског света (на пример: подршка Ал Шабаб у Сомалији да успоставе шарија закон, да објаве џихад против Етиопије и контролишу стратегијску капију Баб ел Мандеб).²⁶

Може само да се претпостави да ће ХАМАС остати доследан својој мисији коју помиње у својој Повељи. ХАМАС нису само људи који га предводе, то је идеја која нема границе, уједињена око имплементације исламског начина живота, шарије и џихада. Слично поступа Шабаб у Сомалији, када уводи шарија закон у држави и објављује џихад хришћанској Етиопији, помогнут новцем из Саудијске Арабије која је, као што је већ речено, један од водећих спонзора ХАМАС-а (са осталим групама и државама које промовишу ислам и залажу се за ширење примене шеријатског права, кроз џихад или *даву*). У том контексту треба нагласити да је Саудијска Арабија једна од ретких муслиманских земаља која је признала Косово и већ успоставила дипломатске односе са Приштином. На Косову и Метохији може се очекивати имплементација *даве* кроз разне хуманитарне организације ради исламизације и арабизације друштва. На почетку *дава* без џихада. Али, питање је да ли ће они прећи на следећи корак? Да ли ће саудијски утицај отворити пут арабизације КиМ померањем од *даве* до џихада. Може се посматрати феномен Косова и Метохије кроз пример Газе.

Саудијска Арабија је држава чувар два муслиманска света места Меке и Медине, и тежи да уједини треће свето место Ал кудс (исламско име за Јерусалим), што је разлог спонзорисања ХАМАС-а, а сада је и спонзор Косова са циљем да исламизује друштво. Саудијска Арабија је успела са ХАМАС-ом у Гази, кроз *дава* институције и добровољне организације, да утиче на промену целокупног становништва, које јесте било религиозно и посвећено исламу, али никада раније није било радикализовано и спремно да учеству-

²⁶ Истраживачки пут кандидата у Етиопију ради посматрања исламизације рога Африке, у периоду од 4. до 21. марта 2010. године.

је у самоубилачким нападима. Питање је да ли ће после *даве* и КиМ бити исламизирано и посвећено *џихаду* уз могућност војног организовања са којим већ има искуство? Косово и Метохија је проблематична мета и због тешке економске ситуације које је Саудијска Арабија свесна и коју ће свакако покушати да искористи. Треба бити свестан чињенице да појам „беле Ал Каиде“, који је формулисао професор Мирољуб Јевтић, постаје стварност. „Стварна претња ће доћи од људи беле расе“,²⁷ упозоравао је професор и пре неколико година. То може бити остварено преко *даве*.

Било да је проблем Ал Каида, ХАМАС или Шабаб, једно је сигурно: сви су повезани једном идејом – проповедање ислама и имплементација шарија закона у тежњи стварања велике исламске уме. ХАМАС није нека ванземаљска герилска организација. То је нечији брат, комшија, неко ко обезбеђује детету новац за образовање. Ти људи представљају 1,3 милиона становника Газе и они су део исламског друштва. ХАМАС никада неће променити своју исламску димензију нити одустати од борбе. Јер, тада то не би био ХАМАС већ нека нова организација.

Оно што је започео шеик Јасин 1987. године, кроз образовање, литературу и проповедање у *џамијама*, после само двадесет година резултира војском младих, агресивних бораца који су синови ислама и који имају само једну идеју: да се боре за ислам. Једно је сигурно, демографија је на њиховој страни. Само у Гази 70% становништва има мање од 25 година.

Радикалан ислам је претња која се шири и која неће стати. Границе нису препрека. Оно што мора бити јасно јесте да *џихад* није једина форма исламског освајања. Он је један од начина на који се покорава непријатељ. *Дава* је заслужна за ХАМАС-ово преузимање власти у Гази кроз коју држи становништво у односу економске зависности. ХАМАС вероватно неће ширити тероризам изван онога што називају борба за Палестину, али ће свакако радити на томе да кроз *даву* повежу све државе до којих могу да досегну, финансирани од оних које подржавају ширење ислама.

Литература

1. Dekmejian, R. *Hrair Islam in Revolution: Fundamentalism in the Arab World*, N.Y. Syracuse University Press, 1985.
2. Dumper, Michael, *Islam and Israel: Muslim religious Endowments and the Jewish State*, Washington D. C. Institute for Palestinian Studies 1994.
3. El-Said, S.: *Between Pragmatism and Ideology: The Muslim Brotherhood in Jordan 1989–1994*, Policy Paper, Number 29, Washington D. C. Washington Institute for Near East Policy, 1995.

²⁷ Jevtić M.: *Bela al-Kaeda na vratima zapadnog sveta*, SERBIANNA, 5. april 2010.

4. Hatina, Meir: *Islam and Salvation in Palestine*, Dayan Center Paper 127, Tel Aviv: The Moshe Dayan Center for Middle Eastern and African Studies, Tel Aviv University 2001.
5. Hroub, Khaled *Hamas: Political thought and Practice*, Washington D. C., Institute for Palestinian Studies 2000.
6. Larzilliere, Penelope: 'Le Martzr' Palestinien, nouvelle figure d'un nationalisme en echec, in „Israeliens et Palestiniens: La Guerre en partage“ Paris, 2003.
7. Јевтић, Мирољуб: *Религија и политика*, Институт за политичке студије, Београд 2002.
8. Jevtić Miroljub.: *Bela al-Kaeda na vratima zapadnog sveta*, SERBIANNA, 5. April 2010.
9. Kershner, Isabel: *Hamas in Manger Square*, „Jerusalem Report“, June 13, 2005.
10. Kimhi, k. and Even, S.: *Who are the Palestinian Suicide Terrorist?* Strategic Assessment 6, no.2 Jaffee Center for Strategic Studies, Tel Aviv University, September 2003.
11. Qutb, Sayyid, *Milestones*, The Mother Mosque Foundation in 1981.
12. Roy, Oliver: *The Failure of Political Islam*, Cambridge, Mass Harvard University press, 1994.
13. Shaul Mishal and Sela, Avraham: *The Palestinian Hamas: Vision, Violence and Coexistence*, New York, Columbia University Press, 2000.
14. Shaul Mishal and Avraham Sela, *The Palestinian Hamas, „al-Haqiqa wal-Wujud“* (Truth and existence) 1990.
15. Shaul, K. and Even, S.: *Who are the Palestinian Suicide Bombers?*, „Terrorism and Political Violence“ 16, 2004.
16. Wickham, Carrie Rosefsky: *Islamic Mobilization and Political Change: The Islamist trend in Egypt's Professional Associations*, „Political Islam: Essays from Middle East Report“, Berkley, University of California Press, 1997.
17. Повеља ХАМАС-а.